International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत जीवन कौशल्य शिक्षण आणि विद्यार्थी विकास: बदलते प्रवाह

कैलास परशराम घायवट

संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र विभाग, एम.जी.एम. विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. जॉन चेल्लादुराई

संशोधन मार्गदर्शक, अधिष्ठाता, आंतरविद्याशाखा, एम.जी.एम. विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

सारांश

आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत केवळ पाठ्यपुस्तकाधारित ज्ञान, गुण आणि परीक्षेतील यश यांपुरते शिक्षण मर्यादित राहिलेले नाही. आज शिक्षणाकडे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने पाहिले जाते. बदलते सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक वास्तव लक्षात घेता विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञानाबरोबरच संवादकौशल्य, समस्यासोडवणूक, निर्णयक्षमता, आत्मजाणीव, भावनानियंत्रण, सहकार्य, नेतृत्व, सर्जनशीलता आणि नैतिकता यांसारख्या जीवन कौशल्यांचा विकास करणे अत्यावश्यक झाले आहे. जीवन कौशल्य शिक्षण हे विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक यशासाठी नव्हे, तर प्रत्यक्ष जीवनातील विविध आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्यास तयार करणारे शिक्षण आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेतील जीवन कौशल्य शिक्षणाची संकल्पना, त्याची गरज, विद्यार्थी विकासाशी असलेले नाते, बदलते प्रवाह, शालेय स्तरावरील अंमलबजावणी, शिक्षकांची भूमिका, अडचणी आणि उपाययोजना यांचा सविस्तर विचार मांडण्यात आला आहे.

मुख्य संबोध: जीवन कौशल्य शिक्षण, विद्यार्थी विकास, आधुनिक शिक्षणव्यवस्था, बदलते प्रवाह, सर्वांगीण विकास

प्रस्तावना

शिक्षण हे मानवाच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे सर्वांत प्रभावी साधन मानले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्ती ज्ञानसंपन्न तर होतेच, परंतु त्याचबरोबर तिच्यात योग्य विचारशक्ती, मूल्यदृष्टी, सामाजिक जाणीव, आत्मविश्वास आणि कृतीक्षमतेचा विकास होतो. परंतु बदलत्या काळात शिक्षणाची व्याप्ती अधिक व्यापक झाली आहे. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा वेगवान प्रसार, माहितीचा स्फोट, सामाजिक संबंधांचे बदलते स्वरूप, स्पर्धा, मानसिक ताणतणाव, मूल्यांचे संक्रमण आणि रोजगाराच्या बदलत्या संधी यामुळे विद्यार्थ्यांसमोर नवीन प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या आव्हानांना समर्थपणे तोंड देण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ सैद्धांतिक ज्ञान असणे पुरेसे नाही, तर जीवन कौशल्यांची जडणघडण होणे अत्यावश्यक आहे. जीवन कौशल्य शिक्षण ही संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष जीवनाशी निगडित आहे. विद्यार्थ्यांना स्वतःला समजून घेणे, इतरांशी सुसंवाद साधणे, योग्य निर्णय घेणे, समस्यांचे निराकरण करणे, भावनांचे व्यवस्थापन करणे, बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेणे आणि जबाबदार नागरिक म्हणून वागणे यासाठी जीवन कौशल्यांचे शिक्षण महत्त्वाचे ठरते. आधुनिक शिक्षणव्यवस्था आता ज्ञानकेंद्रिततेतून कौशल्यकेंद्रित, अनुभवाधारित, विद्यार्थी-केंद्रित आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाकडे वळत आहे. त्यामुळे जीवन कौशल्य शिक्षण हा शिक्षणव्यवस्थेचा परिघीय भाग नसून केंद्रस्थानी आलेला विषय आहे. विद्यार्थी विकासाच्या दृष्टीनेही जीवन कौशल्य शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांचा विकास हा केवळ बौद्धिक विकास नसून शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि सर्जनशील विकासाचा एकात्मिक परिणाम असतो. जीवन कौशल्ये या सर्व पैलूंना बळकटी देतात. शालेय जीवनातच ही कौशल्ये रुजली तर विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व संतुलित, सक्षम, जबाबदार आणि यशस्वी बनते. म्हणून आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत जीवन कौशल्य शिक्षण आणि विद्यार्थी विकास यांचा परस्परसंबंध समजून घेणे आवश्यक आहे.

शोध विषयाची उद्दिष्टे

1. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत जीवन कौशल्य शिक्षणाची संकल्पना व स्वरूप समजून घेणे.
2. विद्यार्थी विकासामध्ये जीवन कौशल्य शिक्षणाचे महत्त्व अभ्यासणे.
3. जीवन कौशल्य शिक्षणातील बदलते प्रवाहांचा अभ्यास करणे.

शोध विषयाचे महत्त्व

प्रस्तुत शोध विषयाचे महत्त्व आधुनिक शिक्षणाच्या बदलत्या स्वरूपाशी निगडित आहे. आज शिक्षण केवळ पाठ्यपुस्तकातील ज्ञान, परीक्षा आणि गुण यापुरते मर्यादित राहिलेले नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाशी जोडले गेले आहे. अशा परिस्थितीत जीवन कौशल्य शिक्षणाचे महत्त्व अधिक ठळकपणे समोर येते. विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, संवादकौशल्य, निर्णयक्षमता, समस्यासोडवणूक, भावनिक संतुलन, सहकार्यभावना आणि सामाजिक जाणीव यांसारख्या गुणांचा विकास घडवून आणण्यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षण अत्यंत आवश्यक ठरते.

या शोध विषयाचे महत्त्व असेही आहे की, तो विद्यार्थी विकासाच्या विविध पैलूंना स्पर्श करतो. बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि व्यावहारिक विकास साधण्यासाठी जीवन कौशल्ये आधारभूत भूमिका बजावतात. आजच्या स्पर्धात्मक, ताणतणावपूर्ण आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगात विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम बनविणे पुरेसे नसून त्यांना प्रत्यक्ष जीवनासाठी सक्षम बनविणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत विषय त्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त आहे.

हा शोध विषय शिक्षक, पालक, शाळा आणि शिक्षणतज्ज्ञ यांच्यासाठीही महत्त्वाचा आहे. जीवन कौशल्य शिक्षणामुळे अध्यापन अधिक विद्यार्थी-केंद्रित, अनुभवाधारित आणि उपयोजित बनू शकते. तसेच विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आणि जबाबदार नागरिक घडविण्यासाठी हा विषय मार्गदर्शक ठरतो. त्यामुळे आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत जीवन कौशल्य शिक्षण आणि विद्यार्थी विकास यांचा अभ्यास शैक्षणिक तसेच सामाजिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानला जातो.

जीवन कौशल्य शिक्षण : संकल्पना

जीवन कौशल्य शिक्षण म्हणजे व्यक्तीला दैनंदिन जीवनातील विविध परिस्थितींमध्ये प्रभावी, सकारात्मक आणि जबाबदारीने वागण्यास सक्षम करणाऱ्या कौशल्यांचे नियोजनबद्ध शिक्षण होय. ही कौशल्ये व्यक्तीला स्वतःच्या भावना, विचार, गरजा आणि कृती यांचे समंजस व्यवस्थापन करण्यास मदत करतात. यामध्ये आत्मजाणीव, आत्मविश्वास, संवादकौशल्य, सहकार्य, निर्णयक्षमता, समस्यासोडवणूक, समंजस विचार, सर्जनशीलता, ताण-तणाव व्यवस्थापन, सहानुभूती आणि मानवी मूल्यांची जपणूक यांचा समावेश होतो.

जीवन कौशल्य शिक्षण हे कोणत्याही एका विषयापुरते मर्यादित नसते. उलट ते सर्व विषयांमध्ये, सहशालेय उपक्रमांमध्ये, शालेय वातावरणात, शिक्षक-विद्यार्थी संवादात आणि सामूहिक अनुभवांमधून विकसित होत असते. हे शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या ज्ञान, वृत्ती, मूल्ये आणि वर्तन यांच्यामध्ये समन्वय निर्माण करते. म्हणूनच जीवन कौशल्य शिक्षण हा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा पाया मानला जातो.

आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेचे स्वरूप

आधुनिक शिक्षणव्यवस्था ही परंपरागत पाठांतरप्रधान, शिक्षककेंद्रित आणि परीक्षा-केंद्रित पद्धतीपेक्षा वेगळी आहे. आधुनिक शिक्षणात विद्यार्थ्यांच्या अनुभवाला, जिज्ञासेला, सहभागाला आणि वैयक्तिक क्षमतेला महत्त्व दिले जाते. डिजिटल साधनांचा

वापर, प्रकल्पाधारित अध्ययन, कृती-अनुभवाधारित शिक्षण, संवादाधारित अध्यापन, सहकार्यात्मक अध्ययन, कौशल्यविकास, मूल्यशिक्षण आणि समावेशकता ही आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये आहेत.

आजच्या शिक्षणात फक्त “काय शिकवायचे” यापेक्षा “कसे शिकवायचे” आणि “त्यातून विद्यार्थ्याचा कोणता विकास साधायचा” याला अधिक प्राधान्य दिले जाते. या बदलामुळे शिक्षणाचा केंद्रबिंदू ज्ञानसंकलनावरून जीवनसुसंगत कौशल्यांच्या विकासाकडे सरकत आहे. अशा स्थितीत जीवन कौशल्य शिक्षणाला विशेष महत्त्व प्राप्त होते.

जीवन कौशल्य शिक्षणाची गरज

आजचा विद्यार्थी अनेक प्रकारच्या ताणतणावांमध्ये वाढत आहे. अभ्यासाचा ताण, करिअरची स्पर्धा, सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव, बदलते कौटुंबिक वातावरण, भावनिक अस्थिरता, मैत्री-संबंधांतील गुंतागुंत, चुकीची माहिती, डिजिटल व्यसन, तसेच मूल्यांमधील गोंधळ यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनावर विविध प्रकारचे दडपण येत आहे. अशा वेळी विद्यार्थ्यांना आपल्या जीवनातील समस्यांना सकारात्मक दृष्टिकोनातून सामोरे जाण्यास सक्षम करणे ही शिक्षणव्यवस्थेची जबाबदारी ठरते.

जीवन कौशल्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना स्वतःचे सामर्थ्य ओळखण्यास मदत करते. ते आत्मविश्वास वाढवते, सकारात्मक विचारसरणी विकसित करते आणि निर्णयक्षमतेला धार देते. शैक्षणिक यशाबरोबरच जीवनातील यशासाठीही ही कौशल्ये उपयुक्त ठरतात. व्यक्तीमध्ये संयम, सहकार्य, नेतृत्व, अनुशासन आणि नैतिक जबाबदारी निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य जीवन कौशल्य शिक्षण करते.

विद्यार्थी विकास आणि जीवन कौशल्य शिक्षण

विद्यार्थी विकास ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि व्यावहारिक विकास होणे गरजेचे असते. जीवन कौशल्य शिक्षण या सर्व पैलूंना स्पर्श करते.

1. **बौद्धिक विकास:** जीवन कौशल्य शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक विचारशक्ती, विश्लेषणक्षमता, सर्जनशीलता, समस्यासोडवणूक आणि निर्णयक्षमता विकसित होते. हे गुण विद्यार्थ्यांना अभ्यासातील संकल्पना अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास मदत करतात.
2. **भावनिक विकास:** विद्यार्थ्यांच्या भावनांचे व्यवस्थापन करणे, अपयश स्वीकारणे, ताणतणावाला तोंड देणे आणि सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवणे या गोष्टी भावनिक विकासाशी संबंधित आहेत. जीवन कौशल्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना भावनिक स्थैर्य प्रदान करते.
3. **सामाजिक विकास:** समाजात राहण्यासाठी परस्परसंवाद, सहकार्य, समजूतदारपणा, सहानुभूती, नेतृत्व आणि जबाबदारी आवश्यक असते. जीवन कौशल्ये विद्यार्थ्यांना इतरांशी सुसंवाद साधण्याची क्षमता देतात.
4. **नैतिक विकास:** सत्य, प्रामाणिकपणा, कर्तव्यभावना, आदर, न्याय आणि सामाजिक बांधिलकी या मूल्यांची जपणूक जीवन कौशल्य शिक्षणातून केली जाते. त्यामुळे विद्यार्थी सजग आणि जबाबदार नागरिक बनतात.
5. **व्यक्तिमत्त्व विकास:** आत्मविश्वास, आत्मअनुशासन, स्वावलंबन, उद्दिष्टनिश्चिती आणि सकारात्मक दृष्टिकोन या बाबी व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्त्वाच्या आहेत. जीवन कौशल्य शिक्षण या सर्व गुणांचा विकास घडवून आणते.

जीवन कौशल्य शिक्षणातील बदलते प्रवाह

आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत जीवन कौशल्य शिक्षणाच्या संदर्भात अनेक बदलते प्रवाह दिसून येतात. हे प्रवाह शिक्षण अधिक जीवनाभिमुख, विद्यार्थी-केंद्रित आणि भविष्याभिमुख बनवत आहेत.

1. **पाठांतरातून अनुभवाधारित शिक्षणाकडे:** पूर्वीचे शिक्षण पाठांतर आणि पुनरुत्पादन यावर अधिक आधारित होते. आता प्रकल्प, प्रयोग, कृती, चर्चासत्रे, भूमिकानाट्य, गटकार्य आणि प्रत्यक्ष अनुभव यांच्या माध्यमातून जीवन कौशल्यांचा विकास साधण्यावर भर दिला जात आहे.
2. **परीक्षा-केंद्रिततेतून कौशल्य-केंद्रिततेकडे:** फक्त गुण मिळवण्यावर भर देणारी शिक्षणपद्धती आता कौशल्यांच्या विकासाकडे वळत आहे. विद्यार्थ्याने काय पाठ केले यापेक्षा तो काय समजला, कसा विचार करतो, समस्यांना कसे सामोरे जातो, हे अधिक महत्त्वाचे ठरत आहे.
3. **शिक्षककेंद्रिततेतून विद्यार्थी-केंद्रिततेकडे:** आधुनिक शिक्षणात विद्यार्थी हा अध्यापन-अधिगम प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू मानला जातो. विद्यार्थी सक्रिय सहभागीद्वारे शिकतो. यामुळे आत्मविश्वास, संवाद, सहकार्य आणि नेतृत्व अशा जीवन कौशल्यांचा विकास होतो.
4. **डिजिटल शिक्षणाचा वाढता प्रभाव:** ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल साधने, स्मार्ट क्लासरूम, ई-सामग्री आणि सामाजिक माध्यमे यांनी शिक्षणाचे स्वरूप बदलले आहे. यामुळे डिजिटल साक्षरता, माहितीचे चिकित्सक मूल्यमापन, जबाबदार ऑनलाइन वर्तन आणि स्व-शिक्षण ही नवीन जीवन कौशल्ये महत्त्वाची झाली आहेत.
5. **मानसिक आरोग्य आणि भावनिक सक्षमीकरण:** विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याला आज विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. समुपदेशन, भावनिक शिक्षण, ताणतणाव व्यवस्थापन, ध्यान-एकाग्रता, सकारात्मक संवाद या माध्यमांतून भावनिक जीवन कौशल्यांवर भर दिला जात आहे.
6. **मूल्याधिष्ठित आणि समावेशक शिक्षण:** आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत विविधता, समता, सहिष्णुता, लिंगसंवेदनशीलता, मानवाधिकार, पर्यावरण-जाणीव आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांचा समावेश वाढला आहे. त्यामुळे जीवन कौशल्य शिक्षणाचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले आहे.
7. **रोजगाराभिमुखता आणि उद्योजकता:** भविष्यातील करिअर आणि रोजगाराच्या संदर्भात स्वावलंबन, नियोजन, वेळेचे व्यवस्थापन, टीमवर्क, सादरीकरण कौशल्य आणि उद्योजक दृष्टी या कौशल्यांची गरज वाढली आहे. त्यामुळे जीवन कौशल्य शिक्षण आता रोजगाराभिमुखतेशीही जोडले जात आहे.

शालेय स्तरावरील जीवन कौशल्य शिक्षणाची अंमलबजावणी

जीवन कौशल्य शिक्षण प्रभावी करण्यासाठी शाळेतील अध्यापन पद्धती, उपक्रम, वातावरण आणि मूल्यव्यवस्था यांमध्ये सुसंगत बदल करणे आवश्यक आहे. जीवन कौशल्य शिक्षण स्वतंत्र विषय म्हणून शिकविण्यापेक्षा ते विविध विषयांशी आणि शालेय अनुभवांशी एकरूप केल्यास अधिक प्रभावी ठरते.

भाषाविषयांतून संवादकौशल्य, आत्मअभिव्यक्ती आणि सहानुभूती विकसित करता येते. गणित आणि विज्ञानातून चिकित्सक विचार, समस्यासोडवणूक आणि तर्कशक्ती वाढविता येते. समाजशास्त्रातून सामाजिक जाणीव, नागरिकत्त्व, सहिष्णुता आणि

जबाबदारी विकसित करता येते. क्रीडा, कला, सांस्कृतिक कार्यक्रम, शालेय सभा, गटकार्य, प्रकल्प, शैक्षणिक सहली, समाजोपयोगी उपक्रम आणि नेतृत्वाच्या संधी यांमधून जीवन कौशल्यांचे प्रत्यक्ष प्रशिक्षण देता येते.

शाळेतील वातावरणही जीवन कौशल्य विकासासाठी पोषक असावे लागते. सन्मान, समता, संवाद, सहयोग, शिस्त, स्वच्छता आणि सकारात्मकता या मूल्यांवर आधारित शालेय संस्कृती विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर दीर्घकालीन परिणाम घडवते.

शिक्षकांची भूमिका

जीवन कौशल्य शिक्षणाच्या अंमलबजावणीत शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षक हे केवळ ज्ञानदाते नसून मार्गदर्शक, प्रेरक, समुपदेशक आणि आदर्श व्यक्तिमत्त्व असतात. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांमध्ये संवाद, सहकार्य, चिकित्सक विचार, सकारात्मकता आणि जबाबदारी विकसित होईल असे अध्यापन करणे आवश्यक आहे.

शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक फरकांची जाणीव ठेवून त्यांना प्रोत्साहन द्यावे, प्रश्न विचारण्यास प्रवृत्त करावे, चुका करण्याची संधी द्यावी आणि अनुभवातून शिकण्याचे वातावरण तयार करावे. विद्यार्थ्यांच्या भावनिक गरजा समजून घेणे, त्यांच्या समस्या ऐकून घेणे आणि योग्य मार्गदर्शन करणे हीसुद्धा शिक्षकांची महत्त्वाची जबाबदारी आहे.

जीवन कौशल्य शिक्षणातील अडचणी

जीवन कौशल्य शिक्षणाचे महत्त्व सर्वमान्य असले तरी त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करताना अनेक अडचणी येतात. परीक्षा-केंद्रित शिक्षणपद्धतीमुळे गुणांना प्राधान्य दिले जाते आणि कौशल्यविकासाकडे दुय्यम दृष्टीने पाहिले जाते. अनेक शिक्षकांना जीवन कौशल्य शिक्षणाची स्पष्ट संकल्पना आणि त्याच्या अध्यापनतंत्रांची पुरेशी माहिती नसते.

मोठ्या वर्गसंख्या, वेळेचा अभाव, आवश्यक प्रशिक्षणाची कमतरता, शैक्षणिक साधनांची अनुपलब्धता, पालकांची गुणाभिमुख अपेक्षा आणि शालेय व्यवस्थेतील दडपण यांमुळे जीवन कौशल्य शिक्षण मर्यादित राहते. काही ठिकाणी जीवन कौशल्ये केवळ भाषणांत किंवा औपचारिक कार्यक्रमांत दिसतात; परंतु ती दैनंदिन अध्यापन-अधिगम प्रक्रियेत उतरलेली दिसत नाहीत.

उपाययोजना

जीवन कौशल्य शिक्षण प्रभावी करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण उपाययोजना आवश्यक आहेत. शिक्षकांना जीवन कौशल्य शिक्षणाविषयी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. शाळांमध्ये विद्यार्थी-केंद्रित, अनुभवाधारित आणि कौशल्याभिमुख अध्यापन पद्धतींचा वापर वाढवावा. पाठ्यक्रमात जीवन कौशल्यांचे स्पष्ट एकत्रीकरण करावे.

विद्यार्थ्यांना गटचर्चा, प्रकल्प, भूमिकानाट्य, समस्या-आधारित अध्ययन, नेतृत्वाच्या संधी, सामाजिक उपक्रम आणि समुपदेशन सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात. पालकांनाही जीवन कौशल्य शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे. मूल्यमापन पद्धतीतही केवळ लेखी परीक्षांऐवजी निरीक्षण, सहभाग, वर्तन, कृती आणि सादरीकरण या पैलूंना महत्त्व देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत जीवन कौशल्य शिक्षण आणि विद्यार्थी विकास यांचे नाते अत्यंत घट्ट आणि परस्परपूरक आहे. आजच्या बदलत्या सामाजिक, तांत्रिक आणि शैक्षणिक परिस्थितीत विद्यार्थ्यांना केवळ विषयज्ञान देणे पुरेसे नाही, तर त्यांना जीवन जगण्याची कला शिकविणे ही काळाची गरज बनली आहे. जीवन कौशल्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना आत्मविश्वास, जबाबदारी, सहकार्य, संवेदनशीलता, निर्णयक्षमता, समस्यासोडवणूक आणि भावनिक स्थैर्य प्रदान करते.

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधायचा असेल तर जीवन कौशल्य शिक्षणाला शिक्षणव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी स्थान द्यावे लागेल. बदलते प्रवाह लक्षात घेता शिक्षण अधिक अनुभवाधारित, कौशल्याभिमुख, समावेशक, मूल्याधिष्ठित आणि विद्यार्थी-केंद्रित होत आहे. या प्रक्रियेत जीवन कौशल्य शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या उज्ज्वल, संतुलित आणि सक्षम भवितव्याचे आधारस्तंभ ठरते. त्यामुळे शाळा, शिक्षक, पालक आणि शिक्षणव्यवस्था यांनी एकत्रितपणे जीवन कौशल्य शिक्षणाची परिणामकारक अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. तेव्हाच शिक्षणाचा खरा हेतू साध्य होऊन सजग, सक्षम आणि संवेदनशील नागरिक घडतील.

संदर्भ

1. दराने, जी., व राउत, के. (2018). *जीवन कौशल्ये*. पुणे: मधुश्री प्रकाशन.
2. दीक्षित, अनिल. (2016). *जीवन कौशल्य शिक्षण*. दिल्ली: पुनीत प्रकाशन.
3. पाटील, लीला. (2007). *आजचे शिक्षण: आजच्या समस्या*. पुणे: श्री विद्या प्रकाशन.
4. भारंबे, इंदुमती., इंदाणी, एम., व जगताप, मनिषा. (2016). *जीवन कौशल्ये*. जळगाव: प्रशांत प्रकाशन.
5. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (2011). *जीवन कौशल्य शिक्षक मार्गदर्शिका भाग2*. पुणे.
6. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (2014). *जीवन कौशल्ये प्रशिक्षण अभ्यासक्रम व हस्तपुस्तिका*. विद्या परिषद, पुणे.
7. रंजना सोनवणे. (2021). *जीवन कौशल्य शिक्षण*. प्रशांत प्रकाशन, जळगाव.
8. वाडकर, अलका. (2017). *यशासाठी जीवन कौशल्ये*. दिल्ली: सेज पब्लिकेशन्स.
9. सोनवणे, रंजना. (2021). *जीवन कौशल्य शिक्षण*. जळगाव: प्रशांत प्रकाशन.